

Enligt vår tideräkning står vi inför ett millennieskifte. Man skulle kunna tro, med tanke på den mediala fokuseringen att detta skulle innebära något alldeles särskilt. Vi läser om datorsystem som kommer att slås ut därför att programmerarna inte tänkt längre än till årsskiftet 1999-2000, och att själva tiden hotar att stanna. Det gör den kanske i varje enskilt ögonblick men det lagras, gudskelov, alltid ny tid över den gamla.

Tankar om tiden och människors strävan att besvärja dess obevekliga gång, infinner sig osökt vid en rundvandring i skottarnas urgamla huvudstad Edinburgh. Här har människor levat på samma plats sedan hedenhös, runt och på en lättförsvarad gammal vulkankägla, en s.k. "borough". På dess långsluttande läsida, dess "tail", växte ett medeltida Manhattan upp. En stenstad med tioväningshus, stadsmurar, kyrkor och paradgator av en sådan prakt att varje samtida bonnläpp från landet måste ha baxnat vid dess åsyn.

På stadens skuggsida, bakgator prång och gränder, delade pestråttor, loppor och kackerlackor utrymme med en allför snabbt växande befolkning. Dessa och alla andra människor har i alla tider fängslats och låtit sig skrämmas av historier om spöken och hemsgheter av allehanda slag. De gamla foksagorna innehöll en uppsjö av varelser vilkas huvudsakliga uppgift gick ut på att sätta skräck i människorna. I alla dessa berättelser finns ofta en förvrängd spegelbild av företeelser i tiden, ofta med moraliska och ibland rent praktiska incitament. Att varna barnen för näcken eller bäckhästen var säkert ett effektivt sätt att hålla dem borta från det lockande men farliga vattnet.

Med 1800-talets industrisamhälle och med det urbana sättet att leva uppstod ett nytt slags folksagor, anpassade till den tidens världsbild. 1800-talsromantikens vurm för mystik, andlighet och stora känslor, " Sturm und Drang", födde nya sorters hemsökelse.

Skräckromanen som kommersiell genre växte fram under detta århundrade. Författare som Mary Shelley, Bram Stoker, Conan Doyle och Robert Louis Stevenson skapade monster som än i dag, mer än hundra år senare, gastkramar oss. Det är inte så konstigt heller, mycket av den idé- och föreställningvärld vi bär med oss har sitt ursprung i förra seklet, som exempelvis filosofiska och politiska idéer, stadsplanering, etik, klasstänkande, muséer, möbler, gardiner vad ni vill!

Det är nog ingen tillfällighet att skottarna Robert Louis Stevenson och Sir Arthur Conan Doyle hittat mycket av sitt stoff i uppväxtstaden Edinburghs historiska annaler och miljöer. Det finns t.ex. en direkt historisk förebild till Stevensons roman "Dr Jekyll och Mr Hyde", nämligen polismästaren Deacon Broady som på 1600-talet under dagtid officiellt ägnade sig åt nitiskt polisiärt arbete, medan han nattetid, som fri företagare, rånade banker, levde loppan och tog livet av folk. I sin position kunde han sända folk till galgen för brott han själv hade begått. En affärsidé som inte bara berikade honom själv utan även slog ut konkurrenterna i stadens undre värld. Detta dubbelliv tog emellertid ett abrupt slut när borgarna i Edinburgh ledsnat på sin hatade polischef och fängslade honom. Han lyckades fly och hålla sig undan en tid, men infångades och hängdes i den galge han själv å sitt ämbetes vägnar låtit uppföra. På denna plats, utanför S:t Giles Cathedral, finns en minnessten som varje skotte bör spotta på när han passerar. På andra sidan samma gata, High Street, ligger en pub uppkallad efter honom. Den enes död blir den andres bröd...

Stevensons roman om den oklanderlige läkaren som via kemiska experiment på sig själv förvandlas till en ondskefull, hårig, grov och ful grobian, gestaltar i litterär form ideerna om darwinism, freudianism och förutsägar och varnar för vår tids genmanipulation. Moraliteten i berättelsen är att vilddjuret finns inom oss alla och är lätt att väcka, kultur och förfining är bara en tunn fernissa. Historien ger honom tyvärr rätt.

De engelska kyrkogårdarna i allmänhet är ett annan källa för litterärt stoff. Under långliga tider var gravplundring en lukrativ inkomstkälla för mindre nogräknade personer. Man sålde lik till medicinsk forskning och undervisning, som ständigt efterfrågade anatomiska dissekeringsobjekt.

Edinburghs äldsta kyrkogård, vid The Parish Church of S.t John, var en av gravplundrare så till den grad hemsökt plats att man tvingades bygga höga murar kring kyrkogården och nattetid låta vakter bevaka den. Många av dessa gravplundrare bodde vid "The Grassmarket" en fattigfolkets stadsdel på bekvämt gångavstånd från arbetsplatsen.

I ljuset eller rättare sagt i skuggan av sådana mörksens gärningar uppstod i England skräckromanen som litterär genre. Gravplundringsmotivet ingår som ett bärande element i Mary Shelleys roman som hon skrev om doktor Frankenstein, där vetenskapligt övermod orsakar katastrof.

Frankenstein skapar, som vi alla vet, en varelse ihopsatt av likdelar och med startkablar och åsknedslag får han liv i åbäket. (Den elektriska kraftens välsignelser hade just upptäckts) Hur detta slutar känner vi alla till. Den moraliska slutsatsen blir att människan består av mer än bara sina beståndsdelar och när hon förgriper sig på skapelsen går det illa. Romanen blir en dödsruna över mekanistiskt tänkande och samtidigt en varning för vetenskapens förhåvelser. Den konstnärliga gestaltningen och skapande kultur överhuvudtaget, blir en väv där våra tankar och föreställningar, tidens anda och miljöer, människor och deras verk bildar dess mönster som påverkar kommande generationer.

På min fortsatta vandring genom det gamla Edinburgh passerar jag reformatorn John Knox' 1500-talshus och kommer till "The Worlds End" - världens ände, här ligger naturligtvis också en pub med samma namn. Just här låg den gamla stadporten som skilde den fina staden, dvs världen, från landsbygden med dess "low lives"- undermänniskorna.

I grannskapet låg under slutet av 1700-talet ett åttavåningshus intill muren som kom att få historisk betydelse för stadens utveckling. På grund av överbefolkningen bodde allför många familjer i husen. Varje rum kom att hysa upp till 15 personer, och för att få mer plats bröt man ner mellanväggarna. Man fick visserligen större utrymmen men huset började bågna. De styrande i staden gjordes uppmärksamma på detta men ignorerade problemet. Slutligen störtade hela huset samman i en fruktansvärd katastrof med nästan hundra dödsoffer. Som vanligt behövdes det en olycka för att man skulle inse allvaret. Beslut togs att bygga en ny stad på norra sidan om den ravin som sedermera kom att hysa järnvägen och den legendariska Waverly Station.

Den nya staden med sina paradgator Princes Street och Queen Street är ett monument över den glansfulla victorianska epoken, då det brittiska imperiet var en världsmakt som tillskansade sig rikedomar runt hela världen. Dessa rikedomar omsattes i lös och fast egendom bl.a. i husbyggnationer. I epokens arkitektur avspeglar sig det engelska klassamhället med all önskvärd tydlighet, i begreppet up stairs - down stairs dvs övervåning och källarplan utläser man ur byggnaderna den sociala strukturen i 1800-talssamhället. I de iskalla och fuktiga undervåningarna bodde tjänstefolket, där låg kök och ekonomiutrymmen. I gatuplanet låg de officiella rummen matsalar, bibliotek och de fina salongerna, i de övre planet låg de privata rummen.

Det är lätt att tänka sig att det kunde vara i ett sådant hus dr Jekyll hade sin bostad och mottagning medan han tillbringade nätterna som mr Hyde på horhusen och pubarna i fattigkvarteren runt The Grassmarket.

Stevensons roman skildrar en klyvning som inte bara skär genom en individs person utan genom ett helt samhällssystem. Edinburghs polismästare Decaon Broady höll sig med en moral på tjänstetid och en annan på sin fritid. Trots tidens gång är det ett mönster som vi väl känner igen, inte särskilt mycket har ändrats därvidlag, trösten i sammanhanget är att borgarna i Edinburgh insåg att all överhet är utbytbar.